

УДК 666.32:614.9:7.011.2(477)

Л.О. МЕТКА, канд. істор. наук, завідувач відділу
Інституту керамології (відділення Інституту народознавства НАН України), Опішне, Полтавська обл.

ГЛИНА ТА ВИРОБИ З НЕЇ У НАРОДНІЙ ВЕТЕРИНАРІЇ УКРАЇНЦІВ

У статті на основі польових матеріалів розглянуто питання використання глини та застосування глиняних виробів у народній ветеринарії українців у другій половині XIX – на початку XXI століття.

Тваринництво є невід’ємною частиною господарювання українців. Співіснування людей і свійських (одомашнених) тварин вигідне для обох сторін. У домашньої худоби зникла потреба захищатися від диких звірів, добувати їжу, самотужки вирощувати потомство. Щодо людини, то, утримуючи худобу та птицю, вона забезпечує себе харчовими продуктами, вовною, шкірою, гноєм для удобрення ланів тощо. Особливу увагу господарі надають такій домашній худобі, як кінь, віл – своїм першим помічникам та засобам пересування й тягловій робочій силі; корова, яка в селянській сім’ї забезпечувала людину молочними продуктами, м’ясом, шкірою; вівця, коза – «джерела» хутра, м’яса, молока; кабан, свиня – «постачальник» м’яса, жиру, необхідних родині. Велику користь приносило й утримання домашньої птиці, кролів, бджіл. Тому й не дивно, що здоров’ю свійських тварин українці приділяли багато часу та сил, адже від цього залежало успішне ведення господарства і добробут.

Займаючись тваринництвом, українці нагромадили чималий багаж раціональних навичок з утримання й догляду за худобою та птицею, набули певних знань у галузі народної ветеринарії, винайшли засоби санітарії й гігієни для запобігання захворюванням, забезпечення захисту від негативних природних впливів тощо.

Сучасна професійна ветеринарна медицина базується на тисячолітньому народному досвіді. Вона тісно пов’язана з життям і побутом суспільства, чутливо реагує на рівень економічного, соціаль-

ного, морального стану людини. Ті процеси, які сьогодні склалися на шляху до ринкової економіки, породили безліч кризових явищ, у т. ч. в означеній галузі. За цих умов зростає інтерес до так званої альтернативної гуманної та ветеринарної медицини. Щодалі більше у процесі догляду за тваринами та їх лікуванні використовують природні лікарські засоби, доцільність яких перевірена не одним поколінням.

Українська народна ветеринарія, насамперед, передбачає використання різноманітних лікарських засобів рослинного походження. Так, шкірні недуги тварин лікували водяним відваром гірчака, тютюну; при розладах травлення напували відваром звіробую, дубової кори, деревію; невеличкі рани змащували соком або товченим листям ранника, чистотілу, промивали відваром ромашки; хворе вим’я корів, кіз мазали відваром живокосту. Крім того, широко використовували й мінеральні речовини, у т. ч. глину, адже це один із найдоступніших матеріалів, який природою подарувала людині.

Мета роботи – висвітлення керамологічного аспекту використання у народній ветеринарії українців глини та виробів з неї з другої половини XIX ст. й дотепер. Відомості з означеної проблематики знаходимо у публікаціях, присвячених вивченню народної медицини в цілому. Праці окремих започадливих дослідників, окрім фіксації лікувальних рецептів, містять також описи способів приготування ліків, де чітко зазначені не тільки найменування хвороб, лікарських трав, природних матеріалів, мінеральних речовин, а й зафіксовано, у якому саме посуді готувалися ліки. З-поміж них виділяється праця «Життьє-бытьє лубенского крестьянина» відомого українського фольклориста та етнографа, дослідника народного побуту Полтавщини В. Милорадовича, який наприкінці XIX ст. вивчав народну медицину Лубенського повіту Полтавської губернії [4]. Серед значної кількості зафіксованих ним народних цілющих рецептів і способів лікування трапляються й ті, що безпосередньо торкаються означеного питання. Важливим джерелом у роботі над статтею послужили польові матеріали дослідника народної медицини

© Л.О. Метка, 2012

А. Шкарбана, що характеризуються накопиченням записаних ним рецептів лікувальних засобів, зібраних на Київщині, Черкащині, Житомирщині, Вінниччині наприкінці ХХ ст., які він люб'язно надав мені для опрацювання теми. Деякі фактологічні відомості з використання глини та глиняних виробів у народній ветеринарії розпорошені по окремих виданнях минулих часів. Наприклад, стаття якогось Е., опублікована в «Прибавлении к Полтавским губернским ведомостям» у 1845 р., містить рекомендації щодо лікування ящуру у тварин [5]. У праці Л. Львовського «Русская простонародная медицина» (1902) є коротка згадка про використання горщика для приготування у ньому рідини для захисту тварин від «дурного ока» [2]. Матеріал польського дослідника Я. Подоляка репрезентує відомості про застосування глини як допоміжного матеріалу для лікування переломів у тварин на Закарпатті [1]. Праці таких видатних народознавців, як П. Чубинський, І. Иванов, М. Сумцов, М. Маркевич, Я. Новицький, А. Чепка, В. Шухевич, З. Болтарович, не містять інформації з досліджуваного у цій публікації питання, адже проблема використання такого мінералу, як глина, для лікування тварин не була предметом їхнього вивчення. Тож дана наукова студія ґрунтується передовсім на власних польових дослідженнях автора із залученням вищезазначених праць.

Статтю присвячено аналізу зафіксованих дослідниками лікувальних рецептів на основі глини, порівнянню їх із записами, зробленими автором; пошуку раціонального зерна у народних засобах лікування домашніх тварин за допомогою глини; з'ясуванню доцільності й необхідності використання глиняного посуду у процесі приготування лікарських засобів для домашнього лікування тварин; застосуванню рецептів на основі глини в наш час.

Під час керамологічних експедицій, проведених упродовж 2002–2010 рр. у селах Вінниччини, Донеччини, Івано-Франківщини, Луганщини, Полтавщини, Київщини, Сумщини, Тернопільщини, Харківщини, Черкащини, мені пощастило зафіксувати найпростіший давній спо-

сіб, яким користуються й досі, щоб «зняти жар» у худоби, наприклад, під час такої хвороби, як бешиха. Відомо, що для цього беруть глину або рудий глей, змішують його з теплою водою та оцтом або буряковим квасом і обмазують цим розчином тварину. *«Колись лікували глиною (мазальною, жовтою) свиней від рожи. Розводили глину теплою водою і обмазували свиню, так робили кілька разів, поки не пройде рожа»; «так змащували глиною, глеєм свиней, щоб температура спала, як рожа»; «порося заболіло і температура висока, не їсть – треба наколотити глини (рудой) з уксусом і обліпити, і вкрити»; «розводили глину буряковим квасом, намочували цим рядно і накладали на боки – то проходило».* Саме так в Опішному на Полтавщині у 1980-х роках, лікували й мастит у корови. Дані з Черкащини відомого українського дослідника А. Шкарбана підтверджують зафіксоване мною в Опішному. У с. Лузанівка Черкаської обл. 1994 р. він записав: *«Обкладають глиною, як в корови вим'я опухне».* На Київщині на початку ХХІ ст. набряки та нариви на ногах корів чи коней гоїли також, обмазуючи уражені місця розведеною у воді глиною. У с. Дибинці на Київщині 2006 р. занотовано, що компреси з рудою глиною допомагають і тоді, коли тварина ослабне, об'ївшись: *«Як скотина щось з'їсть усмак, брали руду глину, розмочували водою, змащували ноги корові, поки полегшає».*

Вивчаючи питання впродовж останніх років, мені вдалося зафіксувати лише ці рецепти застосування глин у процесі лікування тварин, що правда, в різних варіаціях. Проте А. Шкарбану, який збирав матеріали в 1990-х роках, пощастило записати, що на Житомирщині глину використовували й для того, аби полегшити наслідки укусу гадюки, що траплялося на пасовищах. Раритетний рецепт народного лікування тварин зафіксовано польським дослідником Я. Подоляком на Закарпатті. Другий том книги «Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження» (2002) містить опублікований ним (1961) матеріал про те, що глину як допоміжний матеріал разом з іншими народними засобами тут використовували для лікування переломів. При цьому попередньо оброблені місця переломів (натерті топченим овечим маслом, міцно обв'язані ганчіркою з накладанням дощечок) обкладали глиною, змішаною з оцтом. Як тільки глина висихала, її змочували водою. Ця процедура знімала жар і полегшувала біль. Інші види пухлин, за даними Я. Подоляка, теж лікували компресами з глини та оцту [1]. В. Голоднова – жителька с. Пархоменко на Луганщині, повідомила мені, що для профілактики захворювання свиней вона й зараз підсипає їм до корму глину, вважаючи, що це запобігає розвитку недокрів'я – *«она воспаленія снімає, это народні способи. Я й зараз свиням її даю, вони в ній і качаються. Для профілактики, бо вона напевно їм нужна, у них малокров'я».* Цей запис зроблено 2006 р., а наступного 2007, під час експедиції до Коломиї (Івано-Франківщина) мною занотовано таке: *«глину розмішували з половою і годували свиней».* На жаль, чіткого пояснення, з якою метою це робили, не надали, проте факт залишається фактом. Інші згадки, зокрема про лікування бешихи у свиней за допомогою глини, розбавленої оцтом чи буряковим квасом, також записані мною впродовж 2002–2010 рр. Отже, і в наш час цей спосіб лікування вважається дієвим. Привертає увагу те, що заодно з цим господарі дають свиням ліки, призначені професійним ветеринарним лікарем. Таке поєднання двох методів лікування не є винятковим, адже люди намагаються лікувати худобу усіма відомими способами.

Як і народна медицина, українська народна ветеринарія тісно поєднувала раціональні знання з магічними, якими послуговувалися передовсім для запобігання зуроченню, бо причину хвороби найчастіше пов'язували з впливом «дурного ока» чи зловмисними діями так званих «відьом». Так, ще наприкінці ХІХ ст. фольклорист та етнограф В. Милорадович зафіксував, що в Лубенському повіті руду глину підмішували під час годування свині до половини з метою відвертання «прозора» [4]. Не обходила народна ветеринарія і без застосування печини (шматочка глиняної обмазки печі). Пе-

чина вважалася дієвим засобом для запобігання зуроченням. Наприклад, серед засобів захисту корови від «уроків» В. Милорадович записав і такі: у хвіст корови ув'язували стружку з рогачів, сажу з кочерги і печину. Печина використовувалася й під час першої годівлі поросяти. Вчинивши тісто у діжі, проводили хрест по ньому, промовляючи: «Як ся діжа сходить і хліб росте, так щоб на кабанові сало росло». Потім вимішували три хлібці (балабухи), додаючи в них 3 рази по 9 житніх зерен з першої копи; щетину, прострижену навхрест на лобі й уздовж спини тварини; надрубаний кінчик її хвоста; шматочок печини і стружки, з чотирьох кінців столу. Ці балабухи господиня, ще сама не снідавши, згодовувала поросяті після вранішньої церковної служби в неділю, що забезпечувало не тільки його гарний ріст, а й вберігало від злих духів. Відомий і такий варіант першої годівлі: тварині зливали в глиняну миску по три ложки борщу, каші та риб'ячої юшки, додавали хліб, випечений на непочатій воді. Даючи поросяті цю суміш (теж з віка діжі), примовляли: «Іж до ножа, щоб таке було сало, як панська діжа». А якщо господиня помічала чи їй так здалося, що хтось «не так глянув на саж», то, щоб уберегти свиню від «дурного ока», вона стиха проказувала: «Сіль тобі та печина із твоїми очима» [4]. На жаль, мені ще не трапилися відомості про те, чи в наш час застосовують печину для захисту домашніх тварин від зурочення. Найімовірніше, печина як оберіг уже не використовується, адже люди перестали широко користуватися печами. І хоча замовляння на зразок «Сіль тобі та печина із твоїми очима...» ще побутують серед українців, проте вони зараз не пов'язані з діями, призначеними для охорони тварин [3].

Народна пам'ять зберігає безліч рецептів приготування ліків для поліпшення здоров'я як людей, так і тварин саме в глиняних виробках. У горщиках, часто нових, «явторованих» (коли виріб купували у гончаря не торгуючись, за ту ціну, яку він правив), готували різноманітні цілючі напари, відвари, настої. У народній уяві новий горщик вважався «чистим» – він не був засмічений рештками

їжі, де могли розвиватися хвороботворні мікроорганізми, що мало суттєве значення у досягненні успіху під час лікувальних процедур.

Уже було зазначено вище, що відомостей з цього питання в літературі небагато. Вони розпорошені, трапляються переважно у публікаціях про народну медицину. У статті «Лечение ящура», вміщеної 1845 р. у газеті «Полтавские губернские ведомости», знайдено інформацію про те, що лікування виразок у роті та на язичці тварин, які виникали під час захворювання на ящур (пухлини, струпи у роті, по всьому тілу), радили такі ліки. У горщику готували густий відвар полину. Для цього кип'ятили його в печі кілька разів, потім додавали до нього мед та купорос. Цим відваром змазували рани, хлюпали на язик, доки тварині не ставало легше. Вважали, що полин зміцнював, мед пом'якшував, а купорос затягував рани [5]. У матеріалах В. Милорадовича знаходимо, що для захисту від хвороб домашню птицю годували кашею, приготовленою у великому горщику, ймовірно кашнику (3–5 літрів), додавши до неї 10 шпанських мух (вид жуків із родини наливників, з висушених тілець яких робили порошок для лікування наливів) [4]. Як запобіжний захід від недуг тварин поливали спеціально приготовленим в останню неділю Великоднього посту розчином. Для цього збирали сніг, розтоплювали його в горщику і додавали свяченої в чистий четвер солі [2]. Щоправда, ми не можемо стверджувати, що користувалися саме глиняним посудом. Найімовірніше, більшість лікарських засобів, принаймні у другій половині XIX – на початку XX ст., готували в череп'яному, бо він на той час був у широкому вжитку. Завдяки розвідкам В. Милорадовича пощастило знайти матеріал про те, що на Лубенщині наприкінці XIX ст. готували ліки від порізів і колотих ран на ногах у домашньої худоби з конопляного насіння «в просверленном снизу горшке» [4]. Спосіб приготування дослідник не подав, однак, вивчаючи використання глини та глиняних виробів у народній медицині й лікувальній магичній практиці українців, мені вдалося віднайти кілька схожих ре-

цептів мазей від екземи, «невигойних ран» також із конопляного насіння, галузочок липи, ялівцю, коріння жимолості чи барбарису та інших лікарських рослин. Ліки готували саме у спеціально продірявлених глиняних емностях, переважно горщиках і глечиках. Посудину зі зробленим у дні отвором, у яку склали сировину, закривали покришкою, ставили зверху на інший горщик. Щілину між ними замазували глиною. Цю конструкцію до верху нижньої посудини заривали в землю, навколо горішньої наклали гній, хмиз, розводили багаття, яке підтримували близько доби, і в такий спосіб «варили» ліки, які з верхньої посудини скапували через зроблений у денці отвір у нижню. Цією густою, в'язкою рідиною коричневого кольору, схожою на дьоготь, лікували рани, при цьому промовляючи: «Гшла красна дівчиця з кам'яною дйницею до кам'яної корови. Коли з кам'яної корови молоко побіжить, то тоді із рожденного сірого вола і кров побіжить» [4]. Дослідник народної медицини українців А. Шкарбан 1997 р. зафіксував, що у с. Горностаїпіль на Київщині за допомогою конструкції з двох глиняних виробів – гладішки (невеликого глечика без вуха) з дірочкою на денці й горщика – готували мазь із лляного насіння від «мокрецю» (запальний процес шкіри) у корови. Такі свідчення, на жаль, поодинокі, проте, зважаючи на те, що й у народній медицині хвороби шкіри лікували мазями, випареними у спеціально продірявлених глиняних виробках, можна зробити висновок, що приготування ліків у такому посуді було цілком виправданим, а можливо, й необхідним, адже він був порівняно дешевий та доступний. Для адсорбції ліків у денцях горщика чи глечика (згадуються найчастіше саме ці вироби) легше було зробити отвори, череп'яний посуд має низьку теплопровідність, унаслідок чого його вміст тривалий час зберігає необхідну температуру й витримує її значне підвищення.

Що ж до того, чи користуються господині зараз глиняними виробами для приготування засобів для лікування домашніх тварин, поки що даних я не маю. Розповідають, що готують відвари цілю-

щикх трав, передовсім для корів та свиней, в емальованих чи алюмінієвих каструлях, чавунцях, настої – у скляних та пластикових пляшках. Глиняний посуд вийшов з широкого повсякденного вжитку, тому його використання фіксується лише зрідка, та й то не як обов'язковий, а випадковий атрибут.

У цій статті розглянуто випадки, коли лікування та запобігання захворюванням тварин відбувалося за допомогою глини, а також записи, що фіксують рецепти приготування запобіжних засобів від хвороб у глиняних виробках, якими користувалися українці в домашніх умовах. Коли домашнє лікування тварин було безуспішним, зверталися до людей, які мали у цьому певний досвід («шептух», «знахарів», «бабок», «коновалів») і допомагали, коли «у корови відьма забирала молоко», «від зглазу» тощо. Тоді лікування було пов'язане з магічними діями, про що йдеться в окремій статті.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, зауважу, що дані з означеної проблематики зафіксовано на Київщині, Черкащині, Полтавщині, Сумщині, Харківщині, Луганщині, Донеччині, Тернопільщині, Вінниччині, Івано-Франківщині, Закарпатті. Тож ареал розповсюдження цих знань охоплює значну територію України. Серед згаданих засобів народної ветеринарії з використанням глини та глиняних виробів нині використовуються поодинокі.

Йдеться про застосування глини у розчині з водою, оцтом, буряковим квасом для лікування запалення шкіри тварин, зокрема бешихи. Отже, цей рецепт виявився раціональним і дієвим, тому й зберігся у домашній ветеринарії до цього часу. Вже вкотре констатуємо, що використання глиняних виробів для приготування лікарських засобів у народній медицині та ветеринарії пов'язане насамперед з тим, що вони впродовж тривалого історичного періоду, аж до середини ХХ ст., займали важливе місце в побутовій культурі українців. І тільки окремі засоби, зокрема для народного лікування шкірних хвороб у тварин, потребували використання суто череп'яного, у багатьох випадках спеціально продірявленого посуду. Ймовірно, народна ветеринарія не обходилася й без віри в цілющі властивості предметів з рідної домівки, у т.ч. й посуду з глини. Багатьма дослідниками доведено, що приготування страв, напоїв, а також лікарських засобів у глиняних виробках є надзвичайно корисним, адже глина не тільки екологічно чистий матеріал, а й хороший дезінфектант, теплозберігач. Під час приготування страв, напоїв, ліків у глиняних виробках їх уміст збагачується корисними для організму мікроелементами. Народні знання в царині ветеринарії є настільки глибокими й усталеними, що навіть у наш час господині, перш ніж звернутися

до ветеринара, намагаються вилікувати домашніх тварин самотужки і, як бачимо, не без застосування глини.

СПИСОК

ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. **Лемківщина:** Історико-етнографічне дослідження: У 2 т. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. – Т. 2. – 424 с.
2. **Львовский Л.** Русская простонародная медицина // Живописная Россия. – 1902. – №56. – С. 314–316.
3. **Метка Людмила.** Сіль тобі та печина // Берегиня. – 2007. – Число 1. – С. 27–32.
4. **Милорадович В.П.** Житье-бытье лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Борья; Вст. ст. А.П. Пономарьова. – К.: Либідь, 1991. – С. 170–341.
5. **Э.** Ветеринария: Лечение ящура // Прибавление к Полтавским губернским ведомостям. – 1845. – №8. – 24 февраля. – С. 81–90.

Одержано 16.08.2011

В статье на основе собственных полевых материалов рассматривается использование глины и глиняных изделий в народной ветеринарии во второй половине XIX – начале XXI века в Украине.

On the basis of their own field data is considered the use of clay and wells earthenware in traditional veterinary medicine in the middle of the XIX – the beginning of the XXI century in Ukraine. ○

ІНКУБАТОРИ «КВОЧКА» ТА ОВОСКОПИ «СЯЙВО»

КОРИСТУЮТЬСЯ ПОСТІЙНИМ ПОПИТОМ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Овоскопи «СЯЙВО»
на світлодіодах –
для візуальної
перевірки яєць

OV1-60-1
Одночасна
перевірка 30 яєць без ручного
поштучного перекладання

OV1-60D

НОВИНКА! Інкубатор
без ручного перевертання яєць
Місткість до:
– 80 курячих;
– 50 качиних та індичих;
– 40 гусячих.

Тел.: (0472) 73-11-44, 76-81-92, 63-14-54,
моб. (067) 392-48-34 (з 8.00 до 17.00)

Виробник: ТОВ «Ост-Інвест»,
вул. Хоменка, 19, м. Черкаси, 18008
e-mail: ostinvest@incubator.com.ua,
www.incubator.com.ua